

VOCATIVUL NUMELOR PROPRII ÎN TRADUCERILE ROMÂNEȘTI ALE VECHIULUI TESTAMENT DIN SECOLUL AL XVII-LEA*

Dr. Ana-Maria GÎNSAC
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
anamaria_gansac@yahoo.com

Abstract Les premières traductions intégrales de l’Ancien Testament en roumain, réalisées dans le XVIIe siècle, coïncident à la première adaptation de la majorité des noms propres bibliques au système graphique et morphologique du roumain. Nous nous proposons d’observer l’adaptation morphologique des noms propres bibliques au vocatif dans les premières trois versions intégrales de l’Ancien Testament en roumain, réalisées dans le XVIIe siècle, à savoir : 1) une copie révisée de la traduction de Nicolae Milescu Spătarul (le manuscrit roumain 45) ; 2) la première édition de l’Ancien Testament, imprimée à Bucarest (Bible de 1688), toutes les deux traductions de la Septante ; 3) une version ayant comme source un texte slavon, la Bible d’Ostrog, 1581 (le manuscrit roumain 4839).

Keywords: l’Ancien Testament, langue roumaine, nom propre, vocatif.

În secolul al XVI-lea, odată cu primele traduceri în limba română a unor fragmente biblice necesare serviciului liturgic (*Evangeliiarul, Apostolul*), au fost adaptate în limba română și numele proprii cuprinse în acestea. În 1581, a apărut *Palia de la Orăștie*, cuprinzând primele două cărți ale *Pentateubului*. Cele mai multe nume proprii biblice au fost însă adaptate pentru prima dată la sistemul grafic și morfologic al limbii române în secolul al XVII-lea, odată cu primele traduceri integrale ale Vechiului Testament, pe care le vom descrie în continuare.

a) *Manuscrisul 45* (MS. 45) de la Biblioteca Academiei Române, filiala din Cluj, este „o reproducere, revizuită în Moldova” (Andriescu 1988: 17), probabil după anul 1686 (*Ibid.*, 24-25), a textului Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu după Septuaginta, o ediție tipărită la Frankfurt, în 1597; pentru datarea traducerii s-a propus perioada 1661-1664¹. Această copie revizuită a traducerii lui Milescu,

* Le vocatif des noms propres dans les traductions roumaines du XVIIe siècle de l’Ancien Testament. Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului PD nr. 456/2010, *Onomastică biblică românească. Studiu lingvistic și filologic*, finanțat de CNCSIS–UEFISCSU.

¹ Vezi întreaga discuție la Căndea (1979: 106-171).

primul text integral al Vechiului Testament în limba română, a fost supusă unei a doua revizii în Muntenia și apoi tipărită, împreună cu prima traducere integrală în limba română a Noului Testament (Bălgrad, 1648), la București, în 1688 (vezi *infra*).

b) *Manuscrisul 4389* (MS. 4389) de la Biblioteca Academiei Române din București conține, potrivit prefetei, textul Vechiului Testament tradus în limba română după o versiune slavonească a Bibliei, tipărită la Ostrog (1581). Traducătorul a avut, așadar, drept sursă principală o versiune slavonească a Bibliei: „Iar totuși, mai mult ne-am ținut de izvodul cel slovenesc și de care am umblat mai aproape de dînsul” (f. 1v, *Prefață*). Potrivit lui Ursu (2003: 41), ca surse „de comparație și control”, traducătorul a utilizat o versiune latină (*Biblia ad vetustissima exemplaria castigata*, tipărită la Antwerp, în 1565, sau poate o reeditare ulterioară a acesteia) și una grecească, „pe care a consultat-o, însă, numai în traducerea lui Nicolae Spătarul (Milescu)” (vezi *supra*). Cândea (1979: 131) propune ca dată a traducerii acestui text perioada 1665-1672.

c) Patronată de domnitorul muntean Șerban Cantacuzino (1640-1688), *Biblia de la București*, tipărită în 1688 (= BB), prima versiune în limba română cuprinzând la un loc Noul și Vechiul Testament,

este reproducerea cu modificări a *Vechiului Testament* tradus de Nicolae Milescu și a textului, de asemenea revizuit substanțial, al Noului Testament tipărit la Bălgrad, în 1648, de Simion Ștefan. Textul *Bibliei de la 1688* este foarte asemănător, în partea lui cea mai întinsă, cu textul din MS. 45. Diferențele sînt rezultatul celor două revizii pe care le-a suportat: una mai veche, în Moldova, și alta, efectuată în preajma tipăririi, în Țara Românească (Andriescu 1988: 26).

În continuare, ne propunem să urmărim adaptarea morfologică a numelor proprii biblice (antroponime, toponime, teonime) în cazul vocativ în cele trei versiuni ale Vechiului Testament descrise mai sus.

1. Numele proprii de persoane (antroponime)

1.1. În general, în textele studiate, formele de vocativ etimologic în *-e* alternează cu formele de vocativ omonime cu cele de nominativ. În MS. 45, se poate vorbi despre predominanța vocativului echivalent cu nominativul, ca în exemplele: Dumnedzău ispitia pre Avraam și-i dzise lui: *Adam*, unde ești? (Gen. 3:9); *Avraam*, *Avraam!* (Gen. 22:1); Și-mi dzise mie îngerul lui Dumnedzău pren somnu: *Iacov!* (Gen. 31:11); Și dzise Dumnedzăul Israil...: *Iacov*, *Iacov!* (Gen. 46:2); *Ruvim*, întîi născut al mieu... (Gen. 49:3); *Iosif*, fiul mieu cel prea tînăr, cătră mine te întoarcel! (Gen. 49:22); *Vai*, ție, *Moav!* (Num. 21:29); *Scoală-te*, *Valac*, și ascultă! (Num. 23:18); Foarte bune ți-s casele, *Iacov*, colibile tale, *Israil!* (Num. 24:5); *Ascultă*, *Israil!* (Deut. 9:1); *Fericit ești*, *Israil*, cine-i asemenea ție! (Deut. 33:29); Și grăi Domnul: *Samuil*, *Samuil!* (1Rg. 3:4); *Cu moarte vei muri*,

Abiméleb...! (1Rg. 22:16); Sîlpêște, *Israil*, pentru cei morți...! (2 Rg. 1:19); *Ionáthban*, pre înálțimile tale rănirea! (2Rg. 1:25); Acum, paște casa ta, *David*! (3Rg. 12:16); Ascultă noao, *Vaal*...! (3Rg. 18:26); Pasă, *David*, fiul Iesél! (1Paral. 12:18); „Ascultă-mă, *Ierovoam* și tot *Israil*! (2Paral. 13:4); Ascultați mie, Asá și tot Iúda și *Veniamin*! (2Paral. 15:2); Bagă în urechi, *Iov*, și ascultă-mă! (Iov 33:31); *Sidrab*, *Misab*... ieșiți și veniți! (Dan. 3:27); *Valtásar*... audzi vederea visului meu...! (Dan. 4:6); *Daniil*... înțelge întru cuvintele carele eu grăiesc cătră tine! (Dan. 10:11); Nu te tême, *Daniil*! (Dan. 10:12 – și alte ocurențe); Ce voi face ție, *Efraim*? (Osea 6:4, 11:9); Scuti-voi ție, *Israil*? (Osea 11:9 – și alte ocurențe); Ce tu vezi, *Ammos*? (Amos 8:2); Și acum, întărește-te, *Zorováel*! (Agheu 2:5); și te întărește, *Iisus* al lui Iosedec, preutul cel mare! (Agheu 2:5).

Comparativ cu situația din MS. 45, în BB predomină vocativul în *-e*, acesta fiind alternat (uneori chiar în același copitol) cu formele de vocativ omonime cu cele de nominativ: *Adáme* (Gen. 3:9), *Avraáme*, *Avraáme* (Gen. 22:1), *Iacove* (Gen. 31:11) *Iácove*, *Iácove* (Gen. 46:2), *Ruvim* (Gen. 49:3), *Iósif* (Gen. 49:22), *Moáv* (Num. 21:29), *Valác* (Num. 23:18), *Iácove*, *Israil* (Num. 24:5), *Israil* (Deut. 9:1), *Izraile* (Deut. 33:29), *Samoil*, *Samoil* (1Rg. 3:4), *Abiméleb* (1Rg. 22:16), *Israil* (2Rg. 1:19), *Ionathban* (2Rg. 1:25), *Davide* (3Rg. 12:16), *Vaál* (3Rg. 18:26), *Davide* (1Paral. 12:18), *Ierovoám* (2Paral. 13:4), *Veniamin* (2Paral. 15:2), *Iov* (Iov 33:31), *Sedráb*, *Misab* (Dan. 3:27), *Valtásár* (Dan. 4:6), *Daniile* (Dan. 10:11), cf. *Daniil* (Dan. 10:12), *Efraime* (Osea 6:4), cf. *Efraim* (Osea 11:9), *Israile* (Osea 11:9), *Ammos* (Amos 8:2), *Zorovavéle* (Agheu 2:5), *Iisús* (Agheu 2:5).

În MS. 4389, spre deosebire de MS. 45, formele de vocativ echivalente cu nominativul apar mai rar (a), alternând cu cele marcate prin desinența *-e* (b):

a) *Ruvim* (Gen. 49:3), *Iósif* (Gen. 49:22), *Moav* (Num. 21:29), *Israil* (Deut. 9:1), *Israil* (Deut. 33:29), *Avimeleb* (1Rg. 22:16), *Israil* (2Rg. 1:18);

b) *Adame* (Gen. 3:9), *Avraame*, *Avraáme* (Gen. 22:11), *Iácove* (Gen. 31:11, 46:2), *Valáce* (Num. 23:18), *Iácove*, *Israile* (Num. 24:5), *Samoile*, *Samoile* (1Rg. 3:4), *Ioanathbáne* (2Rg. 1:26), *Davide* (3Rg. 12:16, 1Paral. 12:18), *Vaále* (3Rg. 19:26), *Ierovoáme* (2Paral. 13:4), *Veniamine* (2Paral. 15:2), *Iove* (Iov 33:1, 31 și încă două ocurențe), *Sedrab*, *Misab* (Dan. 3:14), *Valtásare* (Dan. 4:6), *Daniile* (Dan. 10:11, 12), *Efraime* (Osea 6:4), *Efrème* (Osea 11:8), *Israile* (Osea 11:8), *Amóse* (Amos 8:2); *Zorovavéle*, *Isúse* (Agheu 2:5).

1.2. La unele nume proprii de persoană terminate în consoana *-n*, menționăm următoarele cazuri de vocativ etimologic în *-e*, marcat și prin alternanțe vocalice² (e.g. *o/oa*) în toate cele trei texte:

a) MS. 45: Și dzise cătră el cei striini de fêl: „Asupra ta, *Sampsoáne!*” (Jud. 16:9); Cei striini de fêli asupra ta, *Sampsoáne!* (Jud. 16:12); Striini de fêl asupra ta, *Sampsoáne!* (Jud. 16:14);

² Pentru detalii, vezi Ichim-Tomescu (1992: 43).

b) BB: *Sampsóane* (Jud. 16:9, 12), *Sampsoane* (Jud. 16:15), *Solomóane* (1Paral. 28:9);

c) MS. 4389: *Sampsóne* (Jud. 16:9, Jud. 16:14), *Solomoáne* (1Paral. 28:9), cf. *Solomon* (MS. 45).

1.3. În general, în MS. 45, la numele proprii de persoană terminate în vocală³, forma de vocativ este identică cu cea de nominativ: Și dzise ei Elcaná, bărbatul ei: *Anna!* (1Rg. 1:8), cf. Și să sculă *Anná...* (1Rg. 1:9); Ascultați mie, *Asá...* și Veniamin! (2Paral. 15:2); *Iúda* și Ierusalim, nu vă têmeți! (2Paral. 20:18); Ce vezi, *Ieremía?* (Ier. 24:3); Ce ascultă cuvîntul Domnului, *Sedechía*, împăratul Iúda! (Ier. 34:4); Știu eu, *Tovía*, că va dășchide ochii... (Tob. 11:5), cf. Și *Tovit* ieșia cătră ușe (Tob. 11:7). Numele proprii masculine terminate în *-a*, cum sunt *Iuda*, *Obozîa*, *Ieremia* etc., primesc uneori la vocativ desinența *-o*, caz în care, consideră Arvinte (1989: 71), „modelul slavon este evident”: *Iudo*, pre tine laudă-te frații tăi (Gen. 49:8, cf. MS. 4389); Țîncul leului, *Iudo*, den vlastar, fiiul meu, te suiși (Gen. 49:9); Vicleșug, *Obozîo!* (4Rg. 9:23); Nu-i ție, *Ozîo*, a tămîia Domnului (2Paral. 26:18); Ce tu vezi, *Ieremîo?* (Ier. 1:11); Pentru căci am întins pre tine mie, *Iúdo!* (Zah. 9:13).

În BB, pe lângă tipul de vocativ cu aspect articulat, prezent și în MS. 45 (ex.: *Ánna*, *Asá*, *Iúda*), apare, la numele proprii terminate în *-a*, și vocativul în *-o* (*Iúdo*, *Ózîo* *Obozîo*, *Ieremîo*, *Sedechio*, *Tovio* etc.). Acesta din urmă este predominant, însă, în MS. 4389: *Iuda* (Gen. 49:9), dar *Anno* (1Rg. 1:8), *Asso* (2Paral. 15:2), *Iudo* (2Paral. 20:18, Zah. 9:13 etc.), *Ieremîo*, *Ieremio* (Ier. 1:11; 24:3), *Sedechio* (Ier. 34:4); aceste forme alternează cu forme cu aspect nearticulat ca *Obozîe* (4Rg. 9:23) / *Ózîie* (OSTR.), *Ózîe* (2Paral. 26:18) / *îdsîie* (OSTR.) etc., reconstituite, probabil, după forma de nominativ (*Obozîa*, *Ozîa*)⁴: „*Ózîia* născu pre Saréia, iar Saréia născu pre Meraióth” (1Paral. 6:6) / „Iar feciorii Thólei: *Ózîe* și Rafeas și Naruil...” (1Paral. 7:2).

2. Numele proprii de locuri (toponime)

În general, funcția causală de vocativ este specifică antroponimelor și teonimelor. Desemnând inanimate, numele de locuri apar rar în acest caz, avînd „semnificația unei personificări” (Tomescu 1998: 213-214).

	MS. 45	BB	MS. 4389
Isa. 51:9	Scoală-te, scoală-te, <i>Ierusalim...</i> !	<i>Ierusalîme</i>	<i>Ierusalîme</i>
Ier. 49:3	Vaietă-te, <i>Esevon</i> , căci au pierit Gail!	<i>Esevón</i>	<i>Esevónule</i>
Osea 14:2	Întoarce-te, <i>Ierusalim</i> , cătră Domnul Dumnedzăul tău!	<i>Ierusalîme</i>	<i>Israile</i>
Mih. 5:3	Și tu, <i>Vîtbléem</i> , casa lui Efrathá, împușinat ești a fi întru miile Iúdei!	<i>Vîtbléeme</i>	<i>Vîtbléeme</i>
Sofon. 3:17	Îndrăznêște, <i>Sion...</i> !	<i>Sîóane</i>	<i>Sîónule</i> (v. 16)

³ Care au „aspect articulat” (Tomescu 1999: 182).

⁴ Pentru acest aspect, vezi Tomescu (1992: 42).

Isa. 52:1	îmbracă mărirea ta, <i>Ierusalime</i> ...!	<i>Ierusalîme</i>	<i>Ierusalîme</i>
Ier. 4:14	Spală de rău inima ta, <i>Ierusalime</i> ...!	<i>Ierusalîme</i>	<i>Ierusalîme</i>
Ier. 31:21	Întărește pre sine, <i>Sioáne</i> !	<i>Sioáne</i>	<i>Sioáne</i>
Ier. 50:24	nu vei cunoaște în ce chip te vei și lua, <i>Vaviloáne</i> !	<i>Vaviloáne</i>	<i>Vavilonule</i>
Iez. 28:22	Iată, eu asupra ta, <i>Sidoáne</i> și mă voi mări întru tine!	<i>Sidónnule</i>	<i>Sidónnule</i>
Isa. 52:1	Rădică-te, rădică-te, <i>Siónnule</i> , îmbracă virtutea ta, <i>Siónnule</i> !	<i>Siónnule, Siónnule</i>	<i>Siónnule, Siónnule</i>
Isa. 51:17	Scoală-te, scoală-te, învie, <i>Ierusalimule</i> !	<i>Ierusalimule</i>	<i>Ierusalîme</i>
Ioil 3:4	Și ce-i voao și noao, <i>Tîrurile și Sidon</i> ...?	<i>Tîrurile, Sidónnule</i>	<i>Tîrurile, Sidóne</i>
Osea 8:5	Zdrebște vițaul tău, <i>Samáriu</i> !	<i>Samáriu</i> (v. 4)	<i>Samárie</i>
Osea 8:6	înșelînd era vițaul tău, <i>Samáriu</i> !	<i>Samáriu</i> (v. 5)	<i>Samárie</i>

În Ms. 45, vocativul exprimat prin forma de nominativ predomină, fiind urmat de vocativul masculin etimologic în *-e*. „Inovație apărută în secolul al XVI-lea sau nu cu mult timp înainte” (Frâncu 2009: 40)⁵, vocativul în *-(u)le* (articolul *-[u]l* + desinența *-e*) apare la această clasă de nume proprii din Ms. 45 numai în cazurile menționate mai sus (*Siónnule, Tîrurile, Ierusalimule*). Spre deosebire de Ms. 45, în Ms. 4389 și în BB, în locul vocativului cu formă de nominativ este utilizat în mod frecvent cel etimologic (*-e*): *Vaviloáne, Sioáne, Ierusalîme* etc.

Pentru marcarea vocativului la numele de locuri feminine terminate în vocala *-a*, în Ms. 45 și în BB este utilizată desinența *-o* (ex.: *Samaria – Samáriu*). În Ms. 4389, forma de vocativ *Samárie* poate fi explicată fie prin extinderea vocativului masculin etimologic în *-e* la numele proprii feminine (Frâncu 2009: 40), fie prin transpunerea literală în limba română a formei *camarije* din originalul slavon (OSTR.); o altă explicație ar putea fi preluarea la vocativ a unei forme de nominativ cu aspect nearticulat (*Samarie*), reconstituită după cea cu aspect articulat (*Samaria*).

3. Numele proprii ale divinității (teonime)

În privința categoriei gramaticale a cazului, teonimele se comportă la vocativ ca numele proprii de persoană masculine. Din punct de vedere flexionar, ele primesc mărcile cazuale de masculin singular, *i.e.* desinențele: *-e, -ule*.

	Ms. 45	BB	Ms. 4389
Ps. 34:25	Văzuși, <i>Doamne</i> , să nu tac! <i>Doamne</i> , să nu te dăpărtezi de la mine!	<i>Doamne</i>	<i>Doamne</i>
Ps. 9:2	Veseli-mă-voi și mă voi bucura întru	<i>Înalte</i>	<i>Înaltule</i>

⁵ Vezi discuția și la Coteanu (1958).

	tine, cînta-voi numelui tău, <i>Înalte!</i>		
Pling. Ier. 1:5	Ție trebuie a să închina, <i>Despuitoare!</i>	<i>Stăpîne</i>	<i>Doamne</i>
Gen. 15:2	Și dzise Avram: „ <i>Despuitoarele</i> Doamne, ce-mi vei da mie?”	<i>Stăpîne</i> Doamne	<i>Stăpîne Doamne</i>
Iez. 9:8	Vai, <i>Adonai</i> Doamne, stingi tu pre cei rămași ai lui Israil...?	<i>Adonai</i> Doamne	<i>Doamne Dumnezeule</i>
1Rg. 1:11	Și să rugă rugă Domnului, dzicîndu: „ <i>Adonai</i> Doamne, <i>Eloi Savaóth...</i> ”	<i>Adonai</i> Doamne, <i>Eloi Savaóth...</i>	<i>Adonai</i> Doamne, <i>Iloi Savaóth...</i>

În general, în cele trei texte studiate, numele divinității au vocativul în *-e*. Teonimele omonime cu numele comune au vocativul în *-(u)le*. La teonimele preluate din sursele utilizate prin adaptare formală (transcriere), așadar netraduse, forma de vocativ este identică cu cea de nominativ (*Adonai*, *Eloi Savaóth*); în exprimarea vocativului, numele preluate prin transcriere nu sunt flexionate.

BIBLIOGRAFIE

A. Sources and Reference Works

- BB = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688, în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești [...], București, 1688.
- FRANKF. = *Τῆς Θείας Γραφῆς, Παλαιάς Διαθήκης καὶ Νέας Διαθήκης ἀπαντα – Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece, a viro doctissimo recogniata et emendata* [...], Frankfurt am Main, 1597.
- MS. 4389 = Biblioteca Academiei Române, *Manuscrisul românesc nr. 4389*. Conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată după slavonă și latină de un anonim muntean (probabil Daniil Andrean Panoneanu), în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.
- MS. 45 = Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj, fondul Blaj, *Manuscrisul românesc nr. 45*. Conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean (probabil Dosoftei), în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.
- OSTR. = *Библия сиречь книги Ветхаго и Новаго Завета по языку словенскоу* [...], Ostrog, 1581.

B. Secondary Sources

- Andriescu, Alexandru, 1988, „Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare”, în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, Pars I, *Genesis*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 7-45.
- Arvinte, Vasile, 1998, „Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688) în comparație cu MS. 45 și MS. 4389”, în *Monumenta linguae Dacoro-*

- manorum. Biblia 1688*, Pars I: *Genesis*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 47-105.
- Bogza-Irimie, Rodica, 1965, „Despre unele caracteristici flexionare ale numelor proprii de persoană în limba textelor din secolul al XVI-lea”, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, București: Editura Academiei Române.
- Capidan, Th., 1920, „Originea vocativului în -le”, în *Dacoromania*, I (1920-1921), 185-209.
- Cândea, Virgil, 1979, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj Napoca: Editura Dacia.
- Coteanu, I., 1958, „Ce este -ule de la vocativ?”, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București: Editura Academiei Române, 213-216.
- Coteanu, I., 1969, *Morfologia numelui în protoromână (română comună)*, București: Editura Academiei Române.
- Coteanu, I., 1981, *Structura și evoluția limbii române (de la origini până la 1860)*, București: Editura Academiei Române.
- Diaconescu, Paula, 1965, „Declinarea cu articol proclitic a substantivelor proprii, nume de persoană, în limba română”, în Iorgu Iordan *et al.* (ed.), *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București: Editura Academiei Române.
- Frâncu, Constantin, 2009, *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*, Iași: Casa Editorială Demiurg.
- Ichim-Tomescu, Domnița, 1992, „Observații asupra cazului vocativ la numele proprii în limba română”, în *Limba română*, XLI (1992), nr. 1-2, 41-46.
- Pamfil, Viorica, 1982, „Toponime în *Palia de la Orăștie*”, în *Studii de onomastică*, nr. 3, 202-222.
- Rosetti, Al., 1956, *Limba română în secolele al XIII-lea – al XVI-lea*, București: Editura Academiei Române.
- Rosetti, Al., 1968, *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, București: Editura pentru Literatură.
- Thackeray, Henry, 1909, *A Grammar of the Old Testament in Greek According to the Septuagint*, vol. I: Introduction, Orthography and Accidence, Cambridge: Cambridge University Press, 160-172.
- Tomescu, Domnița, 1999, *Gramatica numelor proprii în limba română*, București: Editura ALL.
- Tomescu, Domnița, 1978, „Observații asupra adaptării morfologice a toponimelor străine în limba română”, în *Limba română*, XXVII (1978), nr. 3, 237-242.
- Ursu, N. A., 1988, „Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al *Vechiului Testament* tradus de Nicolae Milescu (II)”, *Limba română*, XXXVII (1988), nr. 6. p. 521-534.
- Ursu, N. A., 2003, „Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanul, traducătorul *Îndreptării legii* (Târgoviște, 1652)”, în N. A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași: Editura Cronica.